

կամ որ միևնույնն է՝ Կախեթի Կոստանդին թագավորի գլխավորած վրացիների հակաթուրքական դիրքավորումը: Ի դեպ, ուշագրավ է, որ նույն՝ 1724 թ. Պետրոս Մեծին ուղղած իր նամակում Մուհամադկուլի խանը ցարին խնդրում էր օգնության գալ Իրանի տիրապետության տակ գտնված և իր բեկլարբեկությանը ենթակա Անդրկովկասի հայաբնակ և վրացաբնակ մարզերին⁵³:

Այսպիսով, համաձայն Գանձակի պայմանագրի, Ռուսաստանի հովանուն ապավինող ու Իրանի ազդեցությանը ենթարկված Անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների ներկայացուցիչները որոշում են միավորել իրենց ուժերը, երկրամասի վրա կախված գլխավոր վտանգը՝ թուրքական հարձակումը վանելու համար:

Գանձակի պայմանագրի ստորագրումից հետո, հայերի գլխավորական պայքարը շրջվելով թուրքական ակտիվացող հարձակումների դեմ՝ կորցնում է իր հակաիրանական բնույթը: Գանձակի մուսուլմաններն ու Ղարաբաղի սղնախները 200 հոգուց բաղկացած պատվիրակություն են հղում շահ Թահմազի մոտ՝ տեղեկացնելու ստորագրված պայմանագրի մասին: Շահի մոտ պատվիրակություն պնաց նաև Դավիթ-Բեկի ղեկավարությամբ թուրքերի դեմ պայքարող ղափանցիների կողմից: Պատվիրակները վերադարձան Ղարաբաղի և Ղափանի սղնախների ղեկավարներին շահի հղած խալաթներով: Սուկայն, ուս իրանական լծի դեմ մղված պայքարի ժամանակավոր ղեկավարացի էր, որը կորցնելու էր իր ուժը թուրքական զինակալումը Անդրկովկասում վերջանալուց հետո:

5. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՂՆԱԽՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Հաշվի առնելով թուրքերի դեմ պատերազմելու դժվարությունը, 1724 թվականի հուլիսի 12-ին Կ. Պոլսում ուսները պայմանագիր կնքեցին սուլթանական կառավարության հետ: Այդ պայմանագրով թուրքերը ճանաչեցին Ռուսաստանի տիրապետությունը՝ Դերբենդից մինչև Մաղանդարան ընկած Կասպից ծովի առափնյա շրջաններում: Փոխադարձաբար ուսները ճանաչեցին թուրքերի իրավունքները Իրանի անդրկովկասյան տիրույթների նկատմամբ, ներառյալ Թիֆլիս, Գանձակ, Նախիջևան քաղաքները, Ղարաբաղի ու Ղափանի մարզերը, ինչպես նաև նրանց տիրապետությունը Արդեբիլ-Թավրիզ գծից դեպի հյուսիս և Թավրիզ-Քերմանշահ գծից դեպի արևմուտք ընկած իրանական հողերի վրա:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների համար կարի ծանր այս պայմանագրի ստորագրումից հետո, թուրք հրամանատարությունը կոչ ուղղեց իրեն հատկացված երկրամասում, զենք բարձրացրած բնակչությանը՝ վայր դնել զենքերը և հպատակվել սուլթանի իշխանությանը: Սակայն, ապավինելով իրենց ուժին և տակավին կառչելով Ռուսաստանից սպասվող օգնության տևար հույսից, Անդրկովկասի որոշ վայրերում շարունակվեց պայքարը թուրք զավթիչների դեմ:

Թուրք հրամանատարությունը առաջնահերթ խնդիրն էր՝ վերացնել Ռու-

⁵³ Տե՛ս «Переписка на иностранных языках грузинских царей», էջ 168 և «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», ч. II, վավ. 244:

սաստանի և Թուրքիայի արանքում խցկված հայկական սեպը⁵⁴։ Այդ խնդիրը լուծելու համար Թուրքերը պիտի տիրանային Երևանի բերդին և հատկապես ընկճեին նրա շրջակայքի հայ բնակչությանը, որը պատրաստվում էր զենքով դիմադրել զավթիչներին։

Իր տրամագրության տակ ունենալով Կարսի բերդի հարյուրավոր թնդանոթները, 1724 թ. հունիսին Արիֆ Ահմեդ փաշան Դյումրիի վրայով մտավ Արարատյան դաշտ և պատրաստվեց պաշարել Երևանը։ Այդ նպատակով Սուրմալուի, Շորադյալի և Ապարանի շրջանների շուրջ երեք հարյուր «անհուսալի» գյուղերի բնակիչներ բռնվեցին Թուրքիայի խորքերը։ Տասնյակ հազարավոր շարքաշ աշխատավորներ դատապարտվեցին Թուրքական դաժան ստրկության⁵⁵։

Անցնելով Չորսը, 1724 թ. օգոստոսին Թուրքերը գրավեցին Նախիջևանն ու Օրդուբադը, ապա թափանցեցին Գողթն, իսկ հաջորդում գրավեցին Համազանը, որից հետո համակենտրոնացրին իրենց ուժերը՝ Երևանն ու Թավրիզը գրավելու համար⁵⁶։

Երևանի հերոսական պաշտպանությունը հայ ժողովրդի այս ժամանակաշրջանի պատմության ամենանշանավոր դրվագներից մեկն է։ Քաղաքի պաշարումը սկսվեց հունիսի 7-ին և տևեց երեք ամիս։ Թուրքական ղորքերի թվաքանակը քաղաքի տակ 30—35 հազարի էր հասնում։ Նրանց դիմադրողները Երևանի բնակչությունն էր և շրջակա գյուղացիները, որոնց ընդհանուր թիվը Թուրք աղբյուրները 5000 մարդ են նշում, հայկական աղբյուրները՝ կրկնակին։ Մուհամադկուլի խանի ղեկավարությամբ բերդի պաշտպանությանը մասնակցում էին Գանձակից և Լոռուց բերված զինված ուժերը։ Ական զնելով բերդապարսպին, թշնամին խոռոչներ առաջացրեց նրա մեջ և քանիցս մեծ ուժերով գրոհեց քաղաքի վրա։ Սակայն ամեն անգամ քաղաքն անձնվիրաբար պաշտպանող հայ երիտասարդների հերոսության ու արյան զնով թշնամին ետ էր շարտվում՝ կրելով մեծ կորուստներ⁵⁷։ Թշնամու շարքերից շատ զոհեր էին խլում ոչ միայն հայերի զնդակները, այլև Արարատյան դաշտում տարածված ամառային ջերմախտը։ Չզիմանալով դժվարություններին, Թուրք զինվորները սկսեցին դժգոհել, սակայն կովոդների նորանոր լրացումներով Թուրքերը խեղդում էին հոգնած ասկյարների տրտունջները։ Դրան զուգահեռ, պաշարված քաղաքում սրվում էր պարենի և զինամթերքի կարիքը, որը հարկադրեց Երևանի Մեհրալի խանին՝ քաղաքը հանձնելու բանակցություններ սկսել թշնամու հետ։

Սեպտեմբերի 26-ին պաշարված քաղաքը անձնատուր եղավ։ Խուժելով արնաքամ եղած քաղաքը, իրենց վայրագ սովորությամբ, Թուրքերը գերեվարեցին բազմաթիվ կանանց ու նրեխաների։ Այնուամենայնիվ քիչ չեղավ նաև

⁵⁴ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. II, վավ. 315, էջ 249, 250։

⁵⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ...», հատ. I, էջ 155 և հտն.։

⁵⁶ Տե՛ս Վ. Մ. Մարտիրոսյան, Անդրկովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը և Երևանի 1724 թվականի պաշտպանությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 2, էջ 187—191։

⁵⁷ Տե՛ս J. de Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, Paris, 1839, հատ. 14-րդ, էջ 126 և հտն.։

մոլեզնտ՝ թշնամու կորուստը: Թուրքական աղբյուրների վկայությամբ միայն սպանվածների թիվը քսան հազարի էր հասնում⁵⁸:

Նրեանի դիմադրությունը արգելակում էր թշնամու առաջխաղացումը դեպի Ասորպատական և դեպի Ղարաբաղի ու Ղափսնի մարտցված շրջանները: 1725 թ. գարնանը միայն, առաջ շարժվելով առանց դիմադրության հանձնված Համադանից, Արդուլլա փաշան կարողացավ գրավել Թավրիզը, որից հետո հերթական դարձավ նաև հայկական սղնախների նվաճումը:

Դեռևս 1724 թ. գարնանն էին թուրքերը փորձել գրավել Լոռին: Սակայն, բերդի կայազորն ու հայ բնակիչները ետ մղեցին նրանց այդ հարձակումը: Ավելի մեծ ուժերով թուրքերը վերսկսեցին իրենց նոր հարձակումը մի տարի հետո՝ Սարու Մուստաֆա փաշայի հրամանատարությամբ: Նրանք մտան Ղազախ, Շամշադին, Լոռի ու Բորչալու և 1725 թ. օգոստոսին գրավեցին Լոռու բերդը: Նույն տարվա հոկտեմբերին կատաղի հարձակմամբ գրավեցին Գանձակը⁵⁹: Գանձակեցիների դիմադրությունն այս անգամ տևեց երկու օր: Կա տեղեկություն, որ անձնատուր եղած քաղաքի հայ բնակիչները ապավինում էին սղնախների երկիրը⁶⁰:

Տևական դիմադրության հանդիպեց թշնամին միայն Ղարաբաղի և Ղափսնի լեռնային շրջաններում: 1725 թ. փետրվարին, վեց հազարանոց թուրքական զորամասը առանց դիմադրության մտավ Վարանդա, տեղավորվելով մահալի 33 գյուղերում: Սակայն, վճռելով իրենցից վանել սպառնացող ստրկացումը, գյուղացիները գիշերային հարձակումով ոչնչացնում են իրենց տներում տեղավորված ասկյարների մեծ մասին, սպանում հրամանատար փաշաներից երկուսին և գերի վերցնում երրորդին⁶¹:

Ձեռքգլխանի վիշապն արդեն եկել է և երկրի բոլոր չորս կողմերը կոխել և նրա պոչը մեզ էլ կը հասնէ»,—գրում էր Երից-մանկանց սարսափահար ներսես կաթողիկոսը և առաջարկում՝ հպատակվել թուրքերին և կանխել հայերի ոչնչացումն ու գերեվարումը: Ստեղծված իրադրության մեջ սկսում է փոխվել նույնիսկ Ծալի կաթողիկոսի դիրքը: 1726 թ. գարնանը գրած իր մի նամակում հուսահատված կաթողիկոսը Ռուսաստանից հրատապ օգնություն էր աղերսում, առանց որի նա վտանգավոր էր համարում դիմադրությունը:

Մի պահ նրան և սղնախցիների ղեկավարներին ոգեշնչեց այն աղոտ լուրը, թե ռուսները 60 հազարանոց բանակով պատրաստվում են հարձակում սկսել՝ Շամախին գրավելու համար: Իվան Կարապետը նույնիսկ առաջարկեց ռուսներին դիմավորելու համար սղնախների ղորքերը շարժել Շամախի: Բայց շատ շուտով պարզվեց, որ Կ. Պոլսում կնքված պայմանագրի համաձայն հանձնաժողով է նշանակված՝ նոր սահմանագիծ անցկացնելու նպատակով: Ստանալով այդ տեղեկանքը, Ծալի կաթողիկոսը և Ղարաբաղի մի խումբ մելիքներ ու քյադխուղաներ այլևս անիմաստ համարեցին դիմադրությունը և որոշեցին վայր դնել զենքերը:

Շատ բնորոշ է 1726 թ. հունիսի 19-ի Ծալի կաթողիկոսի գրած նամակը Իվան Կարապետին, որտեղ ասված է. «Հարկ է, որ համոզես մեր տղաներին

⁵⁸ Տե՛ս նույն աեղում:

⁵⁹ Տե՛ս *İsmail Nami Danışmend, İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi, Մտաքուլ, 1955, էջ 15*:

⁶⁰ Տե՛ս «Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в.», т. II, ч. II, վավ. 325, էջ 264—265:

⁶¹ Տե՛ս նույն աեղում, վավ. 310, 312, 315, 318:

հանդիստ մնալ և շտարվել ղեղըսկների տրամադրությամբ. բայց եթե, այնուամենայնիվ, կովի բռնվին (թուրքերի հետ), թող հենց իրենք էլ պատասխանատու լինեն հետևանքների համար»⁶²։ Նամակի այս տողերը վկայում են այն մասին, որ Ղարաբաղի և Ղափանի հայ աղատագրական շարժումը հենվում էր հասարակ գյուղացիության վրա, ղեկավար գործիչները կապվում էին ղանգվածային այդ շարժման հետ և գլխավորում այն՝ մասամբ իրենց սեփական, մասամբ էլ ընդհանրության շահերից դրդված։ Նույն տարվա նոյեմբերին Ղարաբաղի մի խումբ մելիքների և քյաղխուղանների հետ Եսայի կաթողիկոսը Բարդայում հանդիպում ունեցավ ռուս-թուրքական նոր սահմանագիծն անցկացնող հանձնաժողովի հետ։ Հանդիպումը համազոր էր սղնախների իշխող վերնախավի անձնատրության։

Խորապես ողբերգական եղավ Եսայի կաթողիկոսի վախճանը։ Նրանք, ովքեր ղեռ շարունակում էին դիմադրել թշնամուն, նրան մեղադրում էին դավաճանության մեջ։ Եվ ընդհակառակը, նրանք, ովքեր, ապարդյուն սպասելով ռուսների օգնության, կորուստներ էին ունեցել դիմադրական շարժումից, նրան պախարակում էին և ասում, որ նա չարաչար խաբել է իրենց։ Ռուս կառավարությանն ուղղած մի ղեկուցագրում Մինաս վարդապետը հաղորդում էր, թե սղնախների հայերը վրդովված են կաթողիկոսի դեմ և վերջինս խոր վշտի մեջ սուզված և չարաչար «վիրավորանքներ կրելով վերջացրեց իր կյանքը»⁶³։

1727 թ. Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքացիական իշխանությունների հայտարարած զինադադարը կատարված իրողություն էր արդեն, սակայն դա համազոր չէր սղնախների լիակատար ենթարկվածության։

Կ. Պոլսում ստորագրված պայմանագրից հետո ռուսները չէին կարող սղնախներին զինական օգնություն ցույց տալ։ Զինական օգնության փոխարեն սղնախների բնակչությունը Միքակասպյան նորանվաճ երկրամասը գաղթելու և այն շենացնելու հրավերներ էր ստանում միայն։ Հետևել այդ հրավերին, կնշանակեր հրաժարվել հայրենի երկրից ու նրա ազատագրման հեռանկարներից։ Այդ իսկ պատճառով սղնախների ղեկավարները ոչ միայն մերժեցին արտագաղթի ծրագիրը, այլև լարեցին իրենց վերջին ուժերը թշնամուն դիմադրելու համար։

Տակավին Բարդայի հանդիպումից առաջ, 1726 թ. սեպտեմբերին, Ղարաբաղի ռազմական ուժերը ապստամբեցին թուրք զավթիչների դեմ, որոնք եթե ոչ Կ. Պոլսի պայմանագրով, գեթ Գանձակի և Թավրիզի 1725 թ. անկումից հետո ենթակա բոլոր երկրամասերի լիիրավ տերերն էին համարում իրենց։

Ապստամբած սղնախներին միացան Մուզանի դաշտի և Ղարաբաղի ու Ղափանի միջև ապրող Կարաչոռու քուրդ ցեղերը։ 1726 թ. օգոստոսի սկզբներին ռուս զորահրամանատար Լևաշովը հաղորդում էր, որ թուրքերը քանիցս մեծ ուժեր են կենտրոնացրել հայերի դեմ, սակայն չորս անգամ տանուլ տվել զինաբախումը։ Մի քանի անգամ նրանք հարձակվել էին նաև շահսևանների վրա, բայց անզոր էին գտնվել ընկճելու նրանց⁶⁴։ Թուրք պատմագիր Զեյնեբեզադեն հավաստում է հայերի, Կարաչոռու քուրդերի և Մուզանի շահսևանների

⁶² Նույն տեղում, վավ. 345։

⁶³ Նույն տեղում, վավ. 380, էջ 13։

⁶⁴ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշված աշխատությունը, էջ 132։

հետ թուրքական 15 հազարանոց հեծելազորի օսլարգյուն բախումների մասին, ի վերջո, սևիական զորքերի տրտունջների անշման տակ թուրքերը հաշտության են կնքում Կարաչոլու քղերի հետ՝ նրանց ցեղապետերին սուլթանական կալվածքներ շնորհելու և հայերից սահմանազատվելու խոստում ստանալով⁶⁵:

1726 թ. աշնան վերջին Սարու Մուստաֆայի բանակը մոտեցավ Լեոնային Ղարաբաղի կենտրոնին, ուժակոծեց Ավան յուզբաշու կառուցած Քարագլխի (Շուշիի) բերդը: Ութօրյա մարտերից հետո Սարու Մուստաֆային հաջողվեց գրավել բերդի մի մասը: Գնդակահարելով 400 մարդ, վերցնելով բազմաթիվ գերիներ և մեծ քանակությամբ ձիեր ու անասուններ, թուրքերը վերահաս ցրտերի պատճառով վերադարձան Գանձակ: Սակայն հաջողություններ էժան չէին նստել նրանց, ռազմական գործողությունների ժամանակ նրանք կորցրել էին երկու զորագլուխ և 800 շարքային:

Քարագլխի անկումից հետո Ավան յուզբաշին իր տրամագրության տակ գտնված ուժերի մնացուկներով պատասպարվում է Թարխան յուզբաշուն ենթակա Դիզուլի կենտրոնում՝ Տող բերդասարի լանջին կառուցված համանուն ավանում: Ի վերջո Ավանն ու Թարխանը լքում են սղնախները և ապաստան գտնում Ռուսաստանում:

Ավելի տեական եղավ Լեոնային Ղարաբաղի պարտիզանական ջոկատների դիմադրությունը՝ որի հենակետերն էին Գանձակին մերձակա Գյուլիստանի և Ջրաբերդի սղնախները: 1727 թ. սկզբներին ռուս զորահրամանատար Դուգորոուկովը իր կառավարությունը ղեկուցում էր, որ հայկական ղինված ուժերը դեռ շարունակում են մարտեր մղել Գանձակում համակենտրոնացած Սարու Մուստաֆայի բանակի դեմ: Հայերը ոչ միայն դիմադրում են լեզգիների օժանդակությամբ զորացած թուրքական բանակի հարձակումներին, այլև ութօրյա հաղթական մարտերից հետո թշնամուն հարկադրում են նահանջել Գանձակ⁶⁶: 1729 թ. ցարին հղված մի դիմումի մեջ նույն զորահրամանատարը հավաստիացնում էր, որ սղնախներում հազարավոր զինվորներ պահում են իրենց դիրքերը և ոչ մեկը նրանցից անձնատուր չի լինում թշնամուն⁶⁷:

Հետևելով Գանձակի պայմանագրին, սղնախները շարունակեցին իրենց դիմադրությունը նաև հետագայում, այս անգամ կողմնորոշվելով դեպի Իրանի ազատագրական շարժման ղեկավար Նադիրի կողմը: Դիմադրական շարժման ծավալմանը նպաստում էր մանավանդ թուրքերի հարկային քաղաքականության սաստկացումը: Եթե սկզբնապես թուրքերը վարում էին համեմատաբար մեղմ հարկային քաղաքականություն, ապա 1728 թ. հարկերը գանձում էին Թուրքիայում գործող չափերով՝ մոցնելով հարկման նոր տեսակներ և խիստ բարձրացնելով իրենց պահանջի ընդհանուր գումարը⁶⁸:

1729—1731 թթ. հայ դիմադրական շարժման մեջ աչքի էր ընկնում Գյուլիստանի սղնախը, որի հրամանատարը հայկական աղբյուրի համաձայն կոչվում է «Արրահամ սպարապետ», իսկ սուլթանական ֆերմաններում քանիցս

⁶⁵ Տե՛ս «Թուրքական աղբյուրներ...», հատ, Ա, էջ 159:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 355:

⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, վավ. 375, կետ 5 և վավ. 376:

⁶⁸ Հմմտ. Հ. Փափազյան, Վաղարշապատ գյուղի 1725—1728 թթ. թուրքական հարկաջուցակները, «Բանբեր Մատենադարանի» № 5, էջ 440—446:

հիշվում է «գյուլուր Արրահում» անունով, որում նկատի է տոնված ոչ միայն նրա հայ ազգությունը, այլև նրա ռազմավարության կատարյալ ընդհանրությունը: Ուշագրավ է, որ Գյուլիստանում ծավալված այս դիմադրական պայքարին մասնակցեցին 1722 թ. Հայաստանից Լեհաստան փախած և 1728 թ. Ղարաբաղ եկած հայ այն մարտիկները, որոնց գլուխ էր կանգնած յուզբաշի Գրիգոր Ստեփանյանը⁷⁰: «Գյալուր» Աբրահամի շուրջը խմբվում էր ոչ միայն հայ, այլև ադրբեջանցի երիտասարդությունը: Այդ գործողություններին վերջ տալու համար սուլթանը որոշեց միավորել Երևանի Իրահիմ փաշայի, Բայադեփտում նստող Մահմեդ փաշայի, քուրդ ամիրների և Դաղստանում, Շիրվանում ու Գանձակում գտնված իր զորքերը⁷¹: Այս մասին հրատարակած ֆերմանում սուլթանը հրամայում էր, որ եթե «գյալուրները» համաձայնվեն գանձարան մուծել իրենց հարկերը, հպատակվեն սուլթանին և վստահելի պատանդներ հանձնեն, պետք է կատարել նրանց խնդրերը: Հակառակ դեպքում սուլթանը հրամայում էր հարձակում գործել, քանդել բնակատեղիներն ու ամրությունները և նրանց երկրում «հարկ եղած ավերածություններ» կատարել⁷²:

Սղնախների այս վերջին ապստամբական շարժումը արժանանք էր գտել նաև թուրքերի զինակալությանը ենթարկված այլ վայրերում՝ Ղարաբաղում, Արդաբիլում, Խախալայում, Շիրվանում և Մարաղայում, ընդգրկելով տասնյակ հազարավոր կռվողներ: Սղնախների սխրանքները համընկնում էին թուրք նվաճողների դեմ ոտքի ելած իրանական ժողովուրդների համաշավիղ ընթացքին:

6. ԱԶՍԱՍԳՐԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ

XVIII դարի 20-ական թվականներին Սյունիքում ծավալված ազատագրական շարժման մասին մեզ հասած պատմագրական հիմնական սկզբնաղբյուրը նույն դարի կեսերին Մխիթարյան վանական Դուկաս Սեբաստոսցու շտրագրած աշխատությունն է՝ «Ընտիր պատմութիւն Դավիթ բէգին» վերնագրով, որին աղբյուր են ծառայել 1722—1728 թթ. Սյունիքի ապստամբությունը մասնակից մեղրեցի Ստեփանոս Շահումյանի և շարժման մի քանի այլ մասնակիցների պատմած հուշերը⁷³:

Այդ հուշերում Շահումյանը համոզես է գալիս որպես շարժման նախաձեռնող, որ վրաց Վախթանգ թագավորի որդի Շահնավադին (Բակուրին) ներկայացրել է Ղափանի 50 «տանուտերերի» կեղծ կնիքներն ու ստորագրությունները կրող մի դիմում, խնդրելով Սյունյաց երկիրը հղել մեկին, տեղում հայ զինվորություն կազմակերպելու և երկիրը թշնամիներից պաշտպանելու համար: Դավիթ-Բեկի գործողումը Ղափան դիտված է որպես այդ դիմումի հետևանք⁷⁴:

⁶⁹ 1091 և հտն., 1095 և Մ. Բաբխույադյան, Արցախ, էջ 241 և հտն. և Բաֆֆի, համայն մեկնությունները, 1883, էջ 10, ծան.

⁷⁰ Վ. Ա. Պաղտամյան, Լեհաստանի մասնակցությունը Դավիթ բեկի ապստամբությանը, Երևան, 1962, էջ 142:

⁷¹ «АКТЫ», II, էջ 1093:

⁷² «История Азербайджана», Баку, 1958, հատ. I, էջ 312:

⁷³ Տե՛ս Ղ. Ալիջան, Սխական, էջ 301:

⁷⁴ Տե՛ս «Ընտիր պատմութիւն Դավիթ բէգին», էջ 3—5: